

OSMANLI KÜLTÜR TARİHİ ARAŞTIRMALARI VE ÖNERİLER

Filiz Çalışlar YENİŞEHİRLİOĞLU*

Osmanlı dünyası kapsamında kültür tarihi incelemeleri birbirinden bağımsız alan araştırmaları içerisinde ele alınmış ve genellikle uygarlık tanımıyla eş anlamlı kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe sözlüğünde kültür kelimesinin ikinci tanımlaması olan “*Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü*” tanımı Osmanlı kültür tarihinin de ana hatlarını oluştura gelmiştir. Buna göre edebiyat, müzik, mimarlık, gösteri sanatları ve sanat tarihi alanlarında yapılan çalışmalar kendi yöntemleri kapsamında birbirinden ayrı zengin araştırmaları ortaya çıkarmıştır. Düşünce tarihi ise daha az irdelenmiş bir alan olarak yapılması beklenen çok yönlü araştırmalara açıktır. Din de kültürel ve sosyolojik bir öge olarak teolojik anlamının dışında da incelenmesi gereken bir konudur.

Kültürün başka tanımları da bulunmaktadır: İnsanın yarattığı tüm maddi ve manevi değerler; bireyin kendisini içinde bulunduğu topluma göre tanımlama biçimi; çevresini ve dünyayı tanımlama yetisinin özellikleri; kendini, çevresini, dünyayı anlama ve algılama biçimleri. Bu tanımlara göre teknolojik üretim, ekonomi, gelenek ve görenekler, politika yani insan yaşamının her boyutu kültürel anlamda incelenebilir. Bireyin algısı, belleği, aklı, anlayışı, davranışları, yaşadıklarını içleştirmesi, kendine göre özgünleştirmesi ve imgelem dünyasına katması kültürün içinde yer alır. Ancak bu tür incelemeler ve araştırmaların anlamlı sonuçlar vermesi için çok yönlü ve bilimlararası değerlendirmelerle ele alınması yararlı olacaktır. Böyle çok katmanlı bir çalışma yapabilmek için her alan araştırmacısının incelemeleri sırasında bu konulara açıklık getirebilecek sorularla konusuna eğilmesi gerekir.

Kültür tarihinin ve kültürel algının ve özgünleştirilmesinin yukarıda ikinci olarak ele alınan tanımı son otuz yıl içerisinde 1980lerden sonra ortaya

* Prof.Dr.;Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi.

çıkmiştir. Bu dönemin öncüsü olarak 1960 ve 1970li yıllarda özellikle Fransa'daki tarih araştırmalarına yeni bir yöntem içerisinde edebiyat, dil, sinema, medya vb. alanların da katılmasıyla "mentalité" yani anlayış biçimlerinin yorumlanmasına resmi belge dışı öğeler de girmiştir. Sosyal ve insani bilimlerde değişik yöntemlerin kullanılması, yapısalcılık, yapı-bozumculuk, anlambilim, bireysel tarih yazımı gibi alanların giderek önem kazanması, genellikle tarih alanı ve belgeleri arasına sıkışmış bir dünya görüşünün özgürleşmesine olanak sağlamıştır. İnsana, olguya, olaya tek yönlü değil çok yönlü ve karmaşık açılardan bakma geleneğini oluşturan bu yaklaşım, gerçeğe yaklaşımda veya farklı gerçekleri ortaya çıkarmada ve bireyin bunları dışlaştırma biçimlerindeki sözel, yazılı veya görsel zenginliğini irdeleme de giderek ağırlık kazanan bir yöntem olmuştur. Böylece kültür araştırmaları sadece toplumun tarihi ile ilgili değil, toplumun veya bireylerin toplumsal olayları algılama biçimi ve toplumsal bellekte var olmaya devam eden yaşanmış tecrübeler ile de öne çıkmıştır. Bireylerin veya toplum içerisindeki grupların farklılıkları, ortak alanlarda yaşansa bile varolan cinsiyet ayrımcılığının sonuçları kültür araştırmaları sayesinde önem kazanmıştır. Kadın araştırmalarının bu alana katkısı kuşkusuz ki çok etkin olmuştur.

Dolayısıyla temsil etme, temsil edilme biçimleri kültür araştırmalarının ana merkezini oluştururken temsiliyetin her alanı kapsayabileceği ve böylece bireyin toplumda kendini ve anlayışını nasıl göstermek istediği önem kazanarak başlıca inceleme alanını oluşturmıştır. Bu kapsamda daha önce dikkat edilmeyen maddi kültür verileri, nesnelere, fotoğraflar, yemek menüleri, moda vb... konular ele alınarak temsiliyet ile güç gösterisi arasındaki ilişki dolaylı yönden irdelenmeye başlanmıştır.

Osmanlı kültür tarihi araştırmalarında ise yukarıda sözü edilen kapsamda yapılan çalışmalar günümüzde yok denecek kadar azdır. Genel kabul görmüş bir Osmanlı tarihsel sürecine bakacak olursak Osmanlı kültür tarihi araştırmalarında nelerin eksik olduğu hemen dikkat çeker.

Osmanlılar kendilerine bağlı ve kendileri gibi önemli Türk aileleri ile beraber Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen ve Selçuklu Devleti'nin bir uç beyliği olarak Bizans İmparatorluğu sınırlarında yaşayan bir topluluktu. Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla diğer Anadolu beylikleri gibi Osmanlılar da 1299 olarak kabul edilen bir tarihte bağımsızlıklarını elde ettiler ve çevrelerinden toprak almaya başladılar. Osmanlı Beyliği, İstanbul'un alınmasına kadar oluşumunu sürdürdü ve Fatih Sultan Mehmet'le beraber imparatorluk yapısına

geçti. Bu yapı Yavuz Sultan Selim'in halifeliği Osmanlı hanedanına almasıyla Müslüman devletlerarasında farklı bir güç oluşturdu. Onaltıncı yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşan bu coğrafyada imparatorluklara özgü çok dilli, çok etnik yapılı ve çok kültürlü bir toplum yapısı vardı. Ancak saraya bağlı bu merkezi yönetim başat bir kültürün de oluşmasını sağlamıştı. Tarihsel olarak erken modern dönemi Avrupa ile beraber yaşayan bu sosyal yapı kuşkusuz ki imparatorluk coğrafyası içerisinde her yerde aynı bağdaşık düzeni göstermemekteydi. Daha sonraları, Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin oldukça gerisinde kalan ve Avrupa'da yaşanan aydınlanma döneminin kuşkucu ve araştırmacı dünya yaklaşımının Osmanlı toplum yapısında egemen olamadığı bir anlayış onsekizinci yüzyıldan sonra Avrupa ile ilişkilerin değişmesine neden olmuştu. Avrupa'nın teknolojik gelişmesine ulaşmak isteyen Osmanlı, Avrupa'yı daha yakından tanıma gereği duymuştu. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin yaşandığı bir dönemde ise giderek toprak kaybetmeğe başlayan bir imparatorlukta devlet, birey, ırk ve din gibi kavramların yeniden örgütlendiği Tanzimat ve Islahat dönemleri Osmanlı'nın da Avrupa gibi ondokuzuncu yüzyılı ortak yaşamasını sağlamıştır. Ancak Avrupa bu tarihte sanayileşme sonucu sömürgecilik ve kolonizasyon ile Osmanlı'nın aleyhine toprak sahibi olmağa başlamış, Osmanlı ise giderek küçülmüş ve imparatorluğu oluşturan ve bağımsızlığını ilan etmekte en sona kalan Türklerin yeni bir devlet kurmasıyla 1923 de son bulmuştur.

Bu kısa özetten de görüldüğü gibi Osmanlı kültür tarihini incelerken şu noktaları her zaman hatırlamakta yarar vardır:

Osmanlı tarihi coğrafyası çok geniş bir alana yayılmaktadır. Bu alan içerisinde, Osmanlı'nın nispeten kısa süreli elinde bulundurduğu bölgeleri saymazsak, günümüzde kurulmuş olan yaklaşık otuzbeş ulus devlet bulunmaktadır. Bu bölgelerin kendilerine özgü Osmanlı öncesi gelenek ve görenekleri, kendi toplumsal bellekleri vardır. Osmanlı tarihi coğrafyası içerisinde yaşayan bu toplulukların kendilerini nasıl gördüklerini veya tanımladıklarını ancak her bölgede yapılacak ayrıntılı çalışmalar ile anlayabiliriz. Başkent ve eyalet ilişkilerine insani boyutta bakabilmek önemlidir.

Günümüzde ise Osmanlı dönemi her bir ulus devlette farklı algılandığı için ve/veya bu algılamaya kimi koşullara göre zaman içerisinde farklılıklar gösterdiği için, geçmişin yorumu ve bölgesel bellekte kalanları nesnel bir

biçimde anlamak güçtür. Buna rağmen, somut ve somut olmayan ortak bir Osmanlı kültür mirasının varlığı bu bölgeler için günümüz de dâhil geçerlidir.

Bu coğrafi yapı çok dilli, çok ırklı ve çok dinli grupların bulunduğu bir yapıdır ve hepsinin imparatorluk içerisinde varolmaları belirli yasalara ve farklılıkların korunmasına bağlıdır. Farklılıkların korunması hem başat kültüre karşı hem de farklı kültürlerin kendi aralarında korunmasını sağlar. Farklı kültürlerin başat kültür karşısındaki konumlarını ve bireylerin algılarını görebileceğimiz çalışmalar (yasalarla ilgili olanları saymazsak) yok denecek kadar azdır. Farklı kültürlerin kendi aralarındaki ilişkiler konusu da irdelenmemiş bir alan olarak araştırmalara açıktır.

Osmanlı devleti, toplumu ve yapısı 14 yy.dan 20. yüzyılın ortasına kadar devam etmiş bir devlet olarak, değişik tarihi dönemler yaşamış, dünyadaki farklı gelişimlere ve politikalara çağının gereği olarak ortak olmuştur. Bu kadar uzun bir zaman değişmeden aynı sosyal ve kültürel koşullarda kalabilmesi olanaklı değildir. Bu nedenle farklı dönemler kendi koşulları içerisinde değerlendirilmelidir.

Osmanlı kültürel yapısının kimi özellikleri günümüz yaşamı içerisinde devam etmektedir. Ancak bu özellikler tarihselcilik anlayışı ile popülerleştirildiğinden, ortaya çıkan verilerin günümüz koşullarına göre dönüştürülmüş imgeler olduğunu unutmamak lazımdır. Bu imgeler bir yorumdur ve topluma dönerek belli modeller oluşturmaktadır. Yeni üretilen bu modelleri nesnel bir bakışla değerlendirmek, nasıl ve niye oluştuklarına bakmak yine kültür tarihinin inceleme alanı içerisinde yer almaktadır. Kültür toplumu biçimlendirdiği gibi kendisi de toplum tarafından da biçimlenebilir.

Osmanlı dünyası ile ilgili Türkiye’de ve dünyada yapılan çalışmalar giderek artmaktadır. Her yeni araştırma yeni verileri de beraberinde getirebilmektedir. O nedenle Osmanlı dünyası ile ilgili günümüze gelen ezber bilgiler geçerliliğini yitirmekte ve yeni bakış açıları ile zenginleşmektedir.

Bu ezber bilgiler içerisinde oryantalist bakış açısı geçerliliği halen devam ettirmektedir. Kimi üniversitelerde okutulan Osmanlı kültür tarihi dersleri “hamam”, “kahvehane” gibi Avrupalı seyyahların kitaplarıyla klişeleşmiş alt başlıkların ötesine geçmemiş görülmektedir.

Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur. Dinsel ayrılıkların oluşturduğu farklılıklar kadar, yönetici sınıf ve halk arasında da yaşama biçimi açısından büyük farklılıklar vardır. Toprağa bağlanmaya çalışılan göçebeler, toprağa bağlı yaşayan köylüler, köleler, şehirli tüccarlar, askerler, ulema, gayr-i müslimler ve

saraya bağlı yöneticiler ve saraylıların bilgi birikimi, yaşama biçimi ve dünyayı algılama biçimleri arasında büyük farklılıklar vardır. Bu farklılıklar sınıfsal olarak kapsamlı bir biçimde incelenmemiştir. İncelemek için kimi durumlarda kaynaklar da eksiktir.

Bu sınıflı toplum içerisinde kadın erkek ayrımı ve toplumsal yaşama yansıma biçimlerini daha farklı irdelemek gerekir. Eğitim, hukuk gibi alanlarda kadının durumu daha netleştirilmelidir. Çocuklar ise başlıbaşına bir konudur.

Duyguları ise nerede bulacağız? Nefret, kin, arzu, acıma, şefkat, oburluk, hasislik, girişimcilik gibi davranışların göstergeleri nelerdi? Onaltıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı paşalarının, ağaların İtalyan elçilere özellikle ısmarladıkları ve sahip olmak istedikleri saat tutkusu nereden gelmekteydi?

Osmanlı İmparatorluğu'nun varolduğu dönemlerin çoğu endüstri öncesi döneme aittir. O nedenle günümüzün anlayışı ve değer yargıları ile endüstri öncesi, toprağa dayalı bir feodal sistemi değerlendirmek nesnel bir bakış açısı oluşturmaz. Döneminin değer yargılarına göre incelemeler yapılmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayr-i müslimlerin kendi dini örgütleri çerçevesinde oluşan kültürel yapısı ve eğitiminin Osmanlı aydınları ile ilişkileri konusu da incelenmesi gerekli bir konudur. Örneğin Balkanlardaki Sırp ve Yunanlıların Leipzig, Bologna gibi kentlere eğitim için gidip geri döndükleri bilinmektedir. Bunların çevreleri ile ilişkileri ve etki alanları nasıldı?

Günümüzde üzerinde çok tartışılan çok kültürlülük kavramı Osmanlı bireyinin zaten doğal yapısı değil miydi veya hangi sınıf bireyinin yapısıydı?

Osmanlı Kültür tarihini belirli kavramlar altında gruplamak için çok daha fazla disiplinlerarası çalışmalar gerektiğinden Avrupa ülkelerinin kültür tarihinde olduğu gibi aydınlanma, hümanizma, yeniden doğuş vb. türden ayrışmaları Osmanlı kültür tarihi için günümüzde belirlemek eldeki bilgilere göre yeterli olmayan genellemelere götürebilir.

Görülmektedir ki Osmanlı kültür tarihi yeni inceleme alanları ve çok yönlü içerik değerlendirmeleri yapılmadığı sürece arşiv belgelerinin düz bir aktarımı ile incelenemez. Tarihi yapan olgular belki büyük söylemlerden, büyük savaşlardan, büyük göçlerden çıkmaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki tarihi yaşayanlar da olguların oluştuğu dönemdeki insanlardır.